

Rusėniškų laiškų formuliaras Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ankstyvaisiais naujaisiais laikais*

Andrej Ryčkov

Mokslo darbuotojas, daktaras
Lietuvos istorijos institutas
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos skyrius
El. paštas: andrej.ryckov@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje analizuojamas rusėniškų laiškų vidinis ir išorinis (voko) formuliaras Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ankstyvaisiais naujaisiais laikais. Remiantis maždaug 100 nepublikuotų ir apie 70 publikuotų Lietuvos kilmingųjų ir valdovo laiškų analize, buvo išskirtos trys laiškų grupės, kurios reprezentuoja žemesnio, aukštesnio ir lygiaverčio statuso asmenų korespondenciją.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, ankstyvieji naujieji laikai, politinė komunikacija, epistolografija, laiško formuliaras, rusėniška raštija.

Internal and External Structure of Ruthenian Letters in Early Modern Lithuania

Summary. A thorough analysis of approximately one hundred unpublished and about seventy published letters written by Lithuanian noblemen and the Grand Duke of Lithuania led to a conclusion that there were three distinct types of letters. They represent correspondence between socially unequal as well as equal individuals. The external structure of a letter does not indicate the social differences between the addresser and the addressee. On the one hand, the external structure of a letter did not represent the addressers themselves; first of all, it was relevant for the intermediaries who confirmed the authenticity of the letters, registered the correspondence, and handed in the letters. On the other hand, the format of the seal is not a reliable indicator as well. The Lithuanian nobility, when communicating amongst themselves, sealed their letters with signets, while in correspondences with foreign countries they normally used larger seals. The Salutation (Latin: *salutatio*) is the element of a letter's internal structure that is essential for understanding the power and status relation between an addresser and an addressee. Only "partners" of equal status informed each other on their health conditions or asked about each other's well-being.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, early modern period, political communication, epistolography, internal and external structure of letters, Ruthenian writings.

* Straipsnis parengtas, atliekant Lietuvos mokslo tarybos „Stazuočių po doktorantūros studijų skatinimo“ stažuotę „Politinė komunikacija Lietuvoje didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo epochoje“, finansuojamą pagal Nr. 09.3.3-LMT-K-712 „Mokslininkų, kitų tyrėjų, studentų mokslinės kompetencijos ugdymas per praktinę mokslinę veiklą“. Sutartis Nr. 09.3.3-LMT-K-712-02-0063. Už pagalbą ir konsultacijas rengiant šį straipsnį dėkoju: Artūriui Duboniui, Jonui Drungilui, Martynui Jakuliui, Jūratei Kiaupienei, Larai Lempertienei, Olgai Novochatko, Sergejui Polechovui, Andželikai Polinkevičiūtei, Ihorui Teslenko.

Received: 30/08/2019. Accepted: 24/11/2019

Copyright © 2019 Andrej Ryčkov. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

„Поведаем твоєи м(и)л(о)сти, иж есмо з ласки Бож(е)и поспол с королевою н(а)шою еє м(и)л(о)стю и из сыном н(а)шим, королем и великим кн(я)зем Жикгимонтом его м(и)л(о)стю Августом, и с королевнами в добром здорови.“

1530 m. kovo 5 d. iš Krokuvos siųstame laiške Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis šiais žodžiais kreipėsi į Vilniaus kaštelioną ir valdovo dvaro maršalką Jurgį Radvilą¹. Tokioje arba panašaus turinio saliuacijoje (lot. *salutatio*) laiško adresatas ne tiek buvo informuojamas apie siuntėjo ir jo šeimos narių sveikatos būklę, kiek pats siuntėjas išreikšdavo palankumą ir pagarbą savo pašnekovui². Minėtą valdovo laišką surašęs raštininkas ir maršalka Ivanas Hornostajus³ iš pirmo žvilgsnio tipinėje saliuacijoje akcentavo išskirtinius politinius įvykius, kurie tuo metu įvyko Lietuvoje ir Lenkijoje. 1529 m. spalio 18 d. Vilniuje Žygimantas Augustas buvo paskelbtas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, o netrukus, jau kitų metų vasario 20 d., Krokuvoje buvo pateptas Lenkijos karaliumi. Ankstesnėse Žygimanto Senojo laiškų saliuacijose Žygimantas Augustas būdavo bevardis „karalaitis“ (rusėn. *королевич*), o nuo šiol jis „įgavo“ vardą bei politinį „karaliaus ir didžiojo kunigaikščio kūną“. Žygimanto Augusto viešas pripažinimas Žygimanto Senojo sosto paveldėtoju nėra vienintelis įvykis, daręs įtaką valdovo laiškų saliuacijos klauzulei. Ši klauzulė kito – priklausė nuo Žygimanto Senojo gyvenimo tarpsnio, politinių aplinkybių ir net artimiausios valdovo palydos⁴.

Jei šie politiniai ir socialiniai veiksniai buvo atspindėti valdovo laiškų saliuacijoje, ką apie laiško siuntėjo ir jo adresato galią ir statusą ankstyvaisiais naujaisiais laikais gali atskleisti kitos laiškų klauzulės? Šis klausimas tampa ypač svarbus ne tik analizuojant valdovo ir jo pavaldinių ryšį, bet ir siekiant atskleisti kilmingųjų luomo stratifikaciją, kuri galėjo reikštis tiek per formalius, tiek neformalius saitus. Olga Zujeva, tyrusi vėlyvaisiais viduramžiais–ankstyvaisiais naujaisiais laikais Rusios žemėse paplitusius laiškų rašymo vadovėlius (rus. *письмовник*), išskyrė dvi svarbiausias laiškų formulio grupes – įžanginę ir užbaigiamąją dalį (didžioji dalis vadovėliuose pateiktų laiškų pavyzdžių buvo sudaryti tik iš šių dviejų dalių)⁵. Laiško siuntėjas, atsižvelgdamas į adresato statusą, turėjo pasirinkti konkretų vadovėlio pavyzdį⁶. Anot Lauros Sangha’os, tyrinėjančios privačius ankstyvųjų naujųjų laikų šaltinius (laiškus ir dienoraščius), laiško siuntėjo ir jo adresato tarpusavio galios rodikliu gali būti laikomos ne tik pagrindinės laiško klauzulės, jo stilius arba kalba, bet ir teksto išdėstymas lape, popieriaus ir antspaudo pasirinkimas⁷.

Straipsnyje atsiribojama nuo naracinės (lot. *narratio*) laiškų dalies analizės. Viena vertus, naracinė laiškų dalis teikia įvairios diskretiškos informacijos (pavyzdžiui, ji gali atskleisti politinių sprendimų priėmimo užkulisius)⁸. Kita vertus, dažniausiai disponuo-

¹ Biblioteka XX. Czartoryskich (toliau – *B XX Cz.*), Rkps. 2893, s. 181.

² Plačiau apie laiškų saliuacijos klauzulę: C. D. Lanham, 2004; C. D. Lanham, 2011, p. 652.

³ 1530-03-05, Žygimanto Senojo laiškas Jurgiui Radvilai. *B XX Cz.*, Rkps. 2893, s. 181v.

⁴ Žr. I priedą.

⁵ O. Зуева, 2011, c. 80–83.

⁶ O. Зуева, 2011, c. 80.

⁷ L. Sangha, 2016, p. 118.

⁸ Žr. XVI a. pradžios laiškus, skirtus valdovo raštininkui Jonui Bogdanaičiui Sapiegai: A. Ryčkov, 2018, p. 110–125; A. Ryčkov, 2019, p. 5–31.

jame tik vienu ar keliais laiškais tarp dviejų susirašinėjančių šalių. Anot privačią korespondenciją tiriančios Patricijos Mayer Spacks, tekstologinė pavienių laiškų analizė gali pateikti iškreiptą galios santykį tarp komunikujančių šalių, nes laišakai yra tik kruopščiai parengta savęs projekcija, skirta kitiems asmenims⁹.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimus reprezentuojančioje historiografijoje yra analizuoti kelių socialinių grupių laišakai. Išskirtinio tyrėjų dėmesio sulaukė Lietuvos valdovų, jų šeimos narių ir valstybės pareigūnų korespondencija¹⁰, užsienio šalių pasiuntinių bei agentų¹¹, taip pat moterų¹² ir belaisvių¹³ laišakai. Šio tyrimo kontekste itin svarbūs ir atskirai paminėtini Dovilės Keršienės tyrimai. Juose mokslininkė ne tik gilinosi į klasikinės epistolografijos tradicijas ir jų raidą Lietuvoje vėlyvaisiais viduramžiais–ankstyvaisiais naujaisiais laikais¹⁴, bet ir ieškojo šių tradicijų apraiškų daugiakalbiame didžiojo kunigaikščio ir jo sutuoktinių epistoliniame palikime¹⁵. Nors paties rusėniško laiško formuliaro analizė liko neišplėtotą, tokia tyrimų prieiga leido D. Keršienei užčiuopti lotyniško ir rusėniško laiško struktūros elementų Lietuvoje panašumus, susieti juos su viduramžių *ars dictaminis* ir Renesanso *ars epistolandi* tradicijomis¹⁶. Pažymėtina, kad laiško formuliaro tyrimas liko neišplėtotas ne atsitiktinai – mokslininkė gilinosi į laiškų nuorašus, o ne į laiškų originalus.

Šiame straipsnyje daromi apibendrinimai ir keliamos hipotezės yra paremti maždaug 100 nepublikuotų ir apie 70 publikuotų Lietuvos kilmingųjų ir valdovo XVI a. pirmosios pusės rusėniškai surašytų privačių laiškų analize. Iki mūsų dienų yra išlikusi tik labai maža XVI a. pirmosios pusės korespondencijos dalis¹⁷, todėl šis tyrimas nėra statistiškai patikimas, tačiau leidžia užčiuopti vyraujančias tendencijas. Privačių ir viešų laiškų skirtis XVI a. pirmojoje pusėje yra sąlyginė¹⁸. Privataus laiško apibrėžtis visai nereiškia, kad laiško siuntėjas ir jo adresatas susirašinėjo asmeniškai, o laiško turinys buvo žinomas tik toms dviem tarpusavyje susirašinėjančioms šalims¹⁹. Retas to meto laiškas buvo surašomas paties siuntėjo ranka. Dažniausiai juos surašydavo sekretorius, raštininkas arba dijokas²⁰. Tą patį galima būtų pasakyti apie kolektyvinį laiškų skaitymą, nes labai maža to meto visuomenės dalis buvo raštinga²¹. Todėl laiško turinio privatumą apibrė-

⁹ P. M. Spacks, 2005, p. 625–648.

¹⁰ Čia paminėti tik svarbiausi tyrimai: R. Čapaitė, 1996, p. 47–95; R. Jasas, 2000, p. 25–54; R. Čapaitė, 2001, p. 18–27; R. Ragauskienė, A. Ragauskas, 2001; S. C. Rowell, 2003; R. Čapaitė, 2014, p. 191–252; A. Грыма, 2017, c. 164–175; A. Ryčkov, 2018, p. 105–128; A. Ryčkov, 2019, p. 5–31.

¹¹ W. Szymaniak, 1992; W. Szymaniak, 1993; Valentino Saurmano laišakai, 2009.

¹² R. Ragauskienė, 2009, p. 18–29.

¹³ M. Кром, 2002 a, c. 34–35; M. Кром, 2002 b, c. 21–22, 195–201; M. Кром, 2008, c. 124–135.

¹⁴ D. Keršienė, 2007, p. 63–99; D. Keršienė, 2008, p. 81–120; D. Keršienė, 2010 a, p. 17–57; D. Keršienė, 2012 b, p. 59–119.

¹⁵ D. Keršienė, 2010 b; D. Keršienė, 2012 a, p. 15–52; D. Keršienė, 2014, p. 149–190; D. Keršienė, 2017, p. 73–117.

¹⁶ D. Keršienė, 2017, p. 111.

¹⁷ Plačiau apie XVI a. rašytinių šaltinių išlikimą Lietuvoje žr.: R. Ragauskienė, 2015, p. 26–29, 175; taip pat apie antikos ir viduramžių epochų laiškus: G. Constable, 1976, p. 55–62.

¹⁸ Plg. apie privačių ir viešų dokumentų skirtį: M. Klovas, 2017, p. 46–53.

¹⁹ J. Daybell, 2012, p. 24.

²⁰ G. Constable, 1976, p. 49–50; R. Ragauskienė, A. Ragauskas, 2001, p. 63–67, 149–158.

²¹ Plačiau: J. Coleman, 2005; L. Amtower, 2000; M. Richardson, 2011, p. 138.

žiamo, remdamiesi ne asmeninio skaitymo arba rašymo patirtimi, o tuo, kas buvo susiję su konkrečia apibrėžta bendruomene²². Toje bendruomenėje vienu metu galėjo būti arba jai priklausyti ne vienas, o keli arba kelios dešimtys individų. Nepaisant tokios plačios privatumo sąvokos apibrėžties, laiško fizinė forma yra kur kas aiškesnė. Lape surašytas tekstas buvo sulankstomas, „susiuvamas“ popieriaus juostele ir užantspauduojamas arba tiesiog antspaudojamas²³. Tik adresatas turėjo teisę nuplėšęs antspaudą atverti sulankstytą laišką.

Voko formuliaras

Laiško formuliarą iš dalies nulėmė fizinė laiško forma. Sąlyginai jį galima skirstyti į dvi pagrindines grupes: voko (dar vadinamas dorsaliniu; lot. *suprascriptio*) ir laiško siaurąja prasme formuliarus²⁴. Popierius XVI a. pirmojoje pusėje buvo brangus ir sunkiai įsigijamas, todėl retas to meto laiškas turėdavo atskirą voką²⁵. Surašytas laiškas pats būdavo sulankstomas voko forma²⁶. Auganti popieriaus rinka Vidurio Rytų Europoje ankstyvaisiais naujaisiais laikais išstūmė XI–XV a. Rusioje paplitusią praktiką informacijos perdavimui naudoti beržo tošį²⁷. Nors popieriaus kainos XVI a. pirmojoje pusėje Lenkijoje ir Lietuvoje kito labai nesmarkiai, nuo trečio dešimtmečio antrosios pusės atsirandantys vietiniai popieriaus malūnai sprendė Lietuvoje popieriaus prieinamumo problemą²⁸. Regis, todėl kito ir pačių laiškų išvaizda. Išlikusių originalių laiškų analizė rodo, kad nuo XVI a. ketvirto dešimtmečio laiškų popierius buvo imtas taupyti mažiau. Į voką galėjo būti sulankstoma ir siunčiama ne tik prirašyta, bet ir tuščia lapo dalis²⁹.

Voko formuliare buvo nurodomas adresatas, o laiško siuntėją reprezentavo per popierinę apsaugą įspausas antspaudas³⁰. Lietuvos kilmingųjų korespondencija buvo antspaudojama signetiniais ir didesnio formato spaudais. Signetai buvo naudojami antspaudojant šalies viduje siunčiamus laiškus, o didesnio formato – komunikuojant su užsienio šalių valdovais arba kilmingaisiais. Tokia laiškų antspaudavimo praktika bent XVI a.

²² Apie privatumo ir viešumo skirtį ankstyvaisiais viduramžiais–ankstyvaisiais naujaisiais laikais: G. Duby, 1993, p. 3–31.

²³ A. Груша, 2017, c. 164–165; plg. Anglijoje: P. Chaplais, 2003, p. 123–124.

²⁴ Plačiau apie laiškų formuliarus: R. Čapaitė, 1996, p. 55–84; D. Keršienė, 2010 a, p. 17–57; D. Keršienė, 2010 b, p. 69–93, 156–168.

²⁵ Dirbant su laiškų originalais, teko susidurti tik vos su vienu tokiu XVI a. pirmosios pusės voku. 1524 m. karalienės Bonos laiško popiežiui Klemensui VII vokas. Biblioteka Ossolińskich, Sygn. 12046/III, s. 65–66.

²⁶ P. Chaplais, 2003, p. 123–124.

²⁷ S. Franklin, 2002, p. 37; [В. Янин], 2003, c. 11; apie popieriaus paplitimą Rusioje XIV–XVI a. plačiau: Л. Столярова, С. Каштанов, 2010, c. 91–126. Sunku pasakyti, ar vėlyvaisiais viduramžiais beržo tošis informacijai perduoti buvo naudojama ir Tikrojoje Lietuvoje (lot. *Lithuania Propria*). Šiame regione archeologai nėra aptikę nė vieno tokio pobūdžio objekto. Eugenijus Svetikas, tyrinėjęs ankstyviausias rašymo priemones – stilius, argumentuotai atskleidė, kad Lietuvoje jie paplito XV a. kaip lotyniškos rašto kultūros dalis. Stiliai buvo naudojami įrėžti tekstą ne beržo tošyje, o vaškuotose lentelėse. Svetikas, 1998, p. 21–42; Svetikas, 1999, p. 45–77. Priešingai, rusėniškuose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regionuose beržo tošis buvo naudojama informacijai perduoti. Įrašų beržo tošyje yra aptikta Vitebske, Smolenske ir Mstislavlyje. S. Franklin, 2002, p. 37–38.

²⁸ E. Laucevičius, 1967, p. 44–46, 53, 56–59.

²⁹ Pavyzdžiui, [1534]-10-25, Alberto Goštauto laiškas Jurgiui Radvilai. Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie, *Archiwum Warszawskie Radziwillów* (toliau – AGAD, AR), dział XI, 17, s. 30–34.

³⁰ Plačiau apie Lietuvos bajorijos antspaudus XVI a. R. Ragauskienė, 2011, s. 338–358.

pirmojoje pusėje nebuvo galutinai nusistovėjusi. Apie tai galime spręsti iš [1527] m. rugsėjo 23 d. kanclerio ir Vilniaus vaivados Alberto Goštauto laiško Vilniaus kaštelioniui ir Gardino seniūnui Jurgiui Radvilai³¹. Laiške kancleris prašė kašteliono, kad jis prie korespondencijos, siunčiamos Vengrijos karaliui, būtų išpaudęs savo „*didijį*“, o ne signetinį antspaudą – „*kadangi labiau derėtų tokiam galingam viešpačiui ir tokiai tolimai valstybei didžiaisiais antspaudais laiškus antspauduoti, o ne signetais*“³².

Didžiojo kunigaikščio laiškų antspaudavimas aptariamuoju laikotarpiu taip pat nebuvo griežtai hierarchizuotas³³. Kaip ir kitose Europos šalyse, valdovo laiškai būdavo antspauduojami signetiniu, mažuoju ir net didžiuoju antspaudais³⁴. Komunikuojamas su Lietuvos kilmingaisiais, didysis kunigaikštis stengėsi naudoti mažąjį antspaudą, tačiau dalis valdovo laiškų buvo antspauduojami ir signetu³⁵. Tai buvo nulemta ne tiek nusistovėjusios praktikos, kiek to, kad pats mažasis antspaudas ne visada buvo prieinamas valdovui.

Aliaksandras Hruša, tyrinėjęs dokumentinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštiją, iškėlė hipotezę, kad Žygimanto Senojo valdymo epochoje mažasis antspaudas buvo saugomas kanceliarijos raštininko³⁶, bet ne paties kanclerio³⁷. Priešingai negu kancleris, kuris tik retkarčiais išvykdavo iš Lietuvos, šis kanceliarijos tarnautojas turėjo nuolat lydėti didįjį kunigaikštį, net jam reziduojant Lenkijoje. Anot A. Hrušos, tikėtina, kad XVI a. antrame dešimtmetyje toks antspaudas saugotojas buvo Laurynas Miendzylevskis, o trečio dešimtmečio pradžioje – Povilas Naruševičius³⁸. Jei ši A. Hrušos hipotezė teisinga, tikėtina, kad valdovo mažojo antspaudas saugotojas buvo sekretorius, lotyniškos kanceliarijos raštininkas.

Šią hipotezę netiesiogiai galėtų patvirtinti 1534 m. įvykiai. 1534 m. birželį–liepą iš Rūdninkų ir Vilniaus siūsti valdovo laiškai ir ten surašyti kiti dokumentai buvo antspauduoti tiek valdovo signetu³⁹, tiek mažuoju antspaudu⁴⁰. Šie raštai buvo sudaryti, prižiūrint dviem rusėniškos kanceliarijos tarnautojams – išdininkui ir raštininkui Ivanui Hornostajui ir raštininkui Mykolui Sviniuskiui. Todėl mažasis antspaudas negalėjo būti

³¹ [1527]-09-23, Alberto Goštauto laiškas Jurgiui Radvilai. AGAD, AR, dzial XI, 17, s. 23–25.

³² <...> бо слушнеи до так великого пана а до земли далеков великими печатми листы печатати, нижели секгнеты. AGAD, AR, dzial XI, 17, s. 23. Pats Albertas Goštautas, susirašinėdamas su užsienio šalių pareigūnais, naudojo didesnio formato antspaudą. Pavyzdžiui, 1532–1539 m. susirašinėdamas su Vokiečių ordino šakos Livonijoje magistras. A. Railaitė-Bardė, 2013, p. 202–203.

³³ Apie didžiųjų kunigaikščių antspaudų sistemą Lietuvoje ankstyvaisiais naujaisiais laikais plačiau žr. E. Rimša, 2007, 152–165.

³⁴ P. Chaplais, 2003, p. 94–102; S. Szybkowski, 2013, s. 33–42.

³⁵ M. Кром, 2002 b, № 30, c. 85; № 33, c. 90; № 34, c. 91; № 35, c. 92; № 36, c. 94; № 42, c. 108; № 43, c. 112; № 51, c. 128.

³⁶ A. Грыша, 2015, c. 255–257.

³⁷ Šia hipotezę iškėlė E. Rimša, remdamasis Juliuszo Bardacho paskelbtais duomenimis, tačiau jos neišplėtojo. E. Rimša, 1988, p. 116.

³⁸ A. Грыша, 2015, c. 256; LKD, 2009, p. 208–209.

³⁹ Birželio 24 d. ir birželio 31–liepos 28 d. M. Кром, 2002 b, № 27, c. 82; № 30, c. 85; № 33, c. 90; № 34, c. 91; № 35, c. 92; № 36, c. 94; № 37, c. 96; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (toliau – PANK), Rkps 1535, s. 57–57v.

⁴⁰ Birželio 6–27 d. ir M. Кром, 2002 b, № 19, c. 73; № 20, c. 74; № 21, c. 75; № 22, c. 76; № 24, c. 78; № 25, c. 79; № 26, c. 81; № 28, c. 83.

nei vieno, nei kito tarnautojo žinioje. Jį turėjo prižiūrėti kažkas kitas. Šis asmuo, disponavęs mažuoju antspaudu, iš pradžių trumpam – birželio pabaigoje, o vėliau beveik visam liepos mėnesiui buvo išvykęs iš valdovo dvaro⁴¹. Šio tarnautojo išvykimas turėjo būti susijęs su vadinamojo Starodubo karo išvakarėmis⁴². Po seimo, vasarį–kovą vykusio Vilniuje, buvo nutarta Minske telkti kariuomenę žygiui į Maskvos valstybę. Nors iš pradžių kariuomenė Minske turėjo būti šaukiama gegužės 23 d., vėliau dėl samdinių poreikio šaukimas buvo atidėtas mėnesiui⁴³. Bajorai į karo stovyklą Minske turėjo atvykti birželio 29 d.⁴⁴ Kancleris ir Vilniaus vaivada Albertas Goštautas valdovo paliepiamu iki pat liepos pabaigos liko Vilniuje, valdovo palydoje, ir į Minską nevyko, todėl mažasis antspaudas taip pat nebuvo jo žinioje⁴⁵. Tikėtina, kad tuo metu mažuoju antspaudu galėjo disponuoti ir į Minską vykti artimiausios Alberto Goštauto aplinkos žmogus – Venclovas Mikalojaitis, dar žinomas Mykolo Lietuvos vardu⁴⁶. Jau 1533 m. pabaigoje jis tikrai buvo kanclerio ir Vilniaus vaivados Alberto Goštauto raštininku, o dar prieš 1534 m. pabaigą buvo tapęs valdovo sekretoriumi⁴⁷. Tik kai liepos pabaigoje Albertas Goštautas pats išvyko apžiūrėti didžiojo etmono Jurgio Radvilos sutelktos kariuomenės, Venclovas Mikalojaitis, turėdamas mažąjį antspaudą, grįžo į Vilnių. Mažasis antspaudas etmonui galėjo būti reikalingas rengiant įvairius valdovo vardu išduodamus dokumentus, reguliavusius kariuomenės judėjimą ir aprūpinimą.

Be adresato ir antspaudu, voko formuliaras galėjo būti praplėstas dar keliomis papildomomis detalėmis, kurios atliepė laiško parengimo ir įteikimo procesus. Didžiojo kunigaikščio korespondencijoje raštininkas, prižiūrėjęs konkretaus laiško sudarymą, palikdavo savo autografą⁴⁸, kuris turėjo paliudyti siunčiamo laiško autentiškumą. Tokia praktika susiklostė po XVI a. antro dešimtmečio pradžioje didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje kilusios „falsifikatų krizės“⁴⁹. Tada, bandant įveikti šią „krizę“, kanceliarijos raštvedybos kontrolė buvo patobulinta, įvestos ir kitos papildomos dokumentų apsaugos priemonės: valdovo parašas, specifinės valdovo raštų klauzulės ir raštininko priesaika⁵⁰. Tokia laiškų apsaugos priemonė aptariamuoju laikotarpiu būdinga tik valdovo kanceliarijai. Kaip išimtį galima pateikti žydo Josefo Pesachaičio Šiličiaus rusėnišką laišką, kuris iš dalies imitavo valdovo kanceliarijai būdingą praktiką⁵¹. Šio laiško voko formuliare yra

⁴¹ Plačiau žr. 39 ir 40 išnašas.

⁴² Plačiau apie 1533–1534 m. įvykius Lietuvoje: M. Кром, 2008, c. 24–36; K. Łopatecki, 2018, s. 189–203.

⁴³ M. Кром, 2008, c. 28.

⁴⁴ AT, t. 16, cz. 1, nr 316, s. 585–586.

⁴⁵ 1534 m. liepos 9 d. Žygomanto Senojo laiškas Jurgiui Radvilai. M. Кром, 2002 b, № 33, c. 88–89; Albertas Goštautas sutelktos kariuomenės išvyko apžiūrėti liepos pabaigoje. Apie tai yra žinoma iš rugpjūčio 1 d. valdovo laiško pačiam Albertui Goštautui. M. Кром, 2002 b, № 40, c. 100.

⁴⁶ Plačiau apie Venclovą Mikalojaitį: J. Ochmański, 1976, s. 765–783.

⁴⁷ Alberto Goštauto raštininku minimas 1533 m. gruodžio 9 d., o valdovo sekretoriumi 1535 m. lapkričio 16 d. dokumente. LM 8 TBK, Nr. 167, p. 91; Nr. 302, p. 133.

⁴⁸ Autografas buvo įrašomas kitoje laiško plokštumoje negu adresatas. Toje pačioje plokštumoje buvo įspaudžiamas antspaudas.

⁴⁹ Plačiau: J. Bardach, 1970, s. 351–378; A. Груша, 2006, c. 62–70.

⁵⁰ L. Karalius, 2005, p. 15; R. Ragauskienė, 2015, p. 264.

⁵¹ Laiškas [1522–1539]-11-17, buvo siųstas iš Vilniaus Liubčios vietininkui Baltazarui Vaitiekaičiui (*Балцар Воитехович*). Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук, Коллекция Соловьева Сергея Васильевича. К. 124 (toliau – А СПб ИИ РАН, к. 124), оп. 1, 52, с. 1–1v.

ne tik antspaudas ir adresatas, bet ir paties Josefo hebrajiškas autografas: פסח ר'ב יוסף ממני⁵². Autografas ir laiško tekstas parašyti skirtingais braižais. Paties laiško formuliaras baigtas ne hebrajišku autografu, o intituacija (lot. *intitulatio*) – „Josefas Pesachaitis Šiličius labai žemai lenkiasi“⁵³.

Jei laiškas buvo surašomas kanceliarijoje, kurioje vyko didelė rašto produkcijos apyvarta, tada dorsalinis formuliaras buvo papildomas antruoju adresu arba kitomis marginalijomis. Abi šios formuliaro dalys buvo skirtos kanceliarijos tarnautojams. Kaip antrasis adresatas buvo nurodomas asmuo arba asmenys, turėję iš kanceliarijos tarnautojų atsiimti laišką ir perduoti jį adresatui⁵⁴. Kitos marginalijos, trumpai anotuojančios laiško turinį, nurodančios laiško įteikimo vietą arba asmenį, įteikusį laišką, turėjo būti susijusios su siunčiamos ir gaunamos korespondencijos registravimu⁵⁵.

Laiško siaurąją prasme formuliaras laiško siuntėjo ir jo adresato galios kontekste yra daug informatyvesnis, būtent juo naudojantis galima išskirti dvi pagrindines laiškų grupes. Pirmoji susijusi su siuntėjo ir adresato nelygiavertiškumo demonstravimu. Antroji – komunikacija tarp lygiaverčių šalių.

Laiško formuliaras

Pirmajai grupei priskirtini valdovo laiškai Lietuvos didikams ir bajorams. Šių laiškų formuliaras niekuo nesiskyrė nuo to, kuriuo naudojosi diduomenė ir bajorija, siųsdama laiškus savo tarnams. Be to, tokia laiško forma galėjo reikšti, kad laiško siuntėjas nori pabrėžti žemesnį adresato statusą. Tokiomis pat savybėmis pasižymėjo ir laiškai valdovui arba aukštesnio statuso asmenims. Esminis skiriamasis nelygiaverčių asmenų komunikacijos bruožas yra tas, kad tik išskirtiniais atvejais tokio pobūdžio laiškuose galime aptikti saliuacijos klauzulę. Laiško siuntėjas apie „savo sveikatą“ informuodavo arba apie adresato sveikatos būklę teiraudavosi tik tais atvejais, kai norėdavo pademonstruoti išskirtinį savo palankumą (rusėn. *ласка*, lot. *gratia*) adresatui⁵⁶. Valdovo laiškų kontekste šis palankumas turėtų būti suvokiamas kaip sudedamoji krikščioniško valdovo sampratos dalis⁵⁷. Saluotacija nėra būdinga klauzulė pavaldinių arba žemesnio statuso asmenų laiškuose.

Žemesnio statuso asmenų laiškų formuliarą sudarė kelios pagrindinės dalys⁵⁸. Visų pirma laiškas buvo pradedamas kreipiniu. Adresato įvardijimas – inskripcija (lot. *inscriptio*), laiško formuliaro pradžioje buvo nurodomas itin retai, dažniausiai kreipiantis į

⁵² Už įrašo transkripciją ir vertimą dar kartą dėkoju Larai Lempertienei. Laiškas buvo užantspauduotas žalio vaško ovaliu signetiniu antspaudu (horizontaliai ~0,8 cm, vertikalčiai 1,2 cm). Antspaude renesansiniame skyde pavaizduota šešiakampė žvaigždė; virš skydo neįskaitomos hebrajiškos raidės. А СПб ИИ РАН, к. 124, оп. 1, 52, с. 1v.

⁵³ *Еско Песахович Шилич низко чоломъ бьетъ*. А СПб ИИ РАН, к. 124, оп. 1, 52, с. 1v.

⁵⁴ Plačiau apie antrojo adresato reikšmę: А. Груша, 2017, с. 170–171.

⁵⁵ Pavyzdžiui, 1536 m. maskvėnų belaisvio bojarino, kunigaikščio Fiodoro Obolenskio ir jo aplinkos žmonių siunčiamų laiškų sąrašas. Sąrašą ir laiškų kopijas surašė didžiojo etmono Jurgio Radvilos kanceliarijos tarnautojai. М. Кром, 2002 б, № 89, с. 195–196, 220–221.

⁵⁶ T. Minikowska, 1991, s. 47–73.

⁵⁷ W. Ullmann, 2010 (1961), p. 74–75.

⁵⁸ Žr. 2 priedą.

valdovą⁵⁹. Todėl esame linkę manyti, kad to meto nelygiaverčio statuso asmenų bendravime, norint užmegzti susirašinėjamą arba jį tęsiant, pakako mandagaus kreipinio į aukštesnį asmenį. Pavyzdžiui, pavaldiniai tokiais mandagiais žodžiais kreipdavosi į valdovą, Žygimantą Senajį: „*Šviesiausiasis mūsų maloningas viešpatie*“⁶⁰, „*Šviesiausiasis, maloningasis viešpatie*“⁶¹ arba trumpai – „*Maloningas viešpatie*“⁶². Į kilmingą moterį (Sofiją Goštautienę): „*Maloningoji ponia*“⁶³ arba „*Maloningoji šeimininke*“⁶⁴. Po tokio kreipinio ėjo naracinė laiško dalis, kurioje buvo išdėstoma kitai šaliai norima perduoti informacija. Užbaigiamoji laiško formuliario dalis priklausė nuo laiško naracijos turinio. Kai naracijos turinys buvo susijęs su naujos informacijos perdavimu adresatui, užbaigiamosios laiško formuliario dalies pradžioje buvo įrašoma neutrali forma – „*teikitės apie tai žinoti*“⁶⁵. Kitais atvejais buvo akcentuojamas aukštesnis pono statusas ir jo globos reikšmė – „*Jūsų Mylistos, mūsų maloningiausiojo pono, globai pasiduodu*“⁶⁶.

Užbaigiamajoje dalyje taip pat buvo nurodoma laiško surašymo vieta ir data bei intituliacija. Datoje buvo apsiribojama tik mėnesio ir dienos nurodymu, o metai praleidžiami. Tokį korespondencijos datavimą apibrėžė tuo metu gyvenusių žmonių požiūris į perduodamos informacijos reikšmę. Ši informacija buvo svarbi ir aktuali „čia ir dabar“, tačiau ilgalaikėje perspektyvoje jos vertė buvo niekinė⁶⁷. Regis, todėl privati korespondencija, anot Raimondos Ragauskienės, XVI a. beveik nefiksuota bajorijos archyvų registruose⁶⁸. Kita vertus, R. Ragauskienė ir Aivas Ragauskas, tirdami lotynišką ir lenkišką korespondenciją Lietuvoje XVI a., atkreipė dėmesį, kad korespondencijai, ypač moterų, buvo būdingas kitoks datos įvardijimas. Toks datavimas buvo paremtas religinių švenčių nurodymu⁶⁹. Rusėniškuose, lotyniškuose ir lenkiškuose laiškuose data galėjo būti nurodoma nevienodai dėl skirtingų kalbų vartojimo Lietuvos kilmingųjų visuomenėje – lotyniškai ir lenkiškai dažniausiai buvo komunikuojama tarp katalikų⁷⁰, o rusė-

⁵⁹ Pavyzdžiui, 1516 m. Onos Kiškaitės, Jono Radvilos žmonos, laiškas Žygimantui Senajam. *Наяснешному, зъ Божьѣмъ милости господару нашому милостивому, Жикгимонту, королю Польскому и великому князю литовскому, роскому, княжати прускому, жомоитскому и иныхъ*. LM 2 ТВК, № 263, с. 955.

⁶⁰ *Наяснешими нашь м(у)л(о)ст(и)вы г(о)с(по)д(а)рь*. [apie 1541 m.]-05-08, Pijos Ostrogiškio laiško kopija. PANK, Rkps 1535, с. 65.

⁶¹ *Наяснешими милостивыи господару*. [1523–1527, 1530–1533 m.]-05-09, Ponų tarybos laiško nuorašo kopija. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F256, *Konstantinas Jablonskis* (toliau – LMAVB RS, F256), 1127, p. 1.

⁶² *М(у)л(о)стивы г(о)с(по)д(а)рю*. [1524–1528] m., Jurgio Radvilos laiško juodraštis. PANK, Rkps 1535, s. 73.

⁶³ *М(у)л(о)стивая пани*. [XVI a. pirma pusė]-03-22, tarno Grigaliaus (Гришко) laiškas. А СПб ИИ РАН, к. 124, оп. 1, 66.

⁶⁴ *М(у)л(о)стивая г(о)с(по)д(а)р(и)не*. [XVI a. pirma pusė]-08-14, tarnybininko Jurgio Kolyčiovo (Юри Клычов) laiškas. А СПб ИИ РАН, к. 124, оп. 1, 107, с. 1.

⁶⁵ *Рачи о том ведати*. [XVI a. pirma pusė]-08-14, tarnybininko Jurgio Kolyčiovo (Юри Клычов) laiškas. А СПб ИИ РАН, к. 124, оп. 1, 107, с. 1.

⁶⁶ *Вашей м(у)л(о)ст(и) в лице се панскои полецам, яко то пану нашому нам(у)л(о)стившому*. [1535–1541 m.] sausio 25 d. Martyno Laurinaičio laiškas Žemaitijos seniūnui Jonui Radvilai. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, F1282 (*Dokumentų kolekcija*). 2189, p. 36v. Laiško kopija: LMAVB RS, F256, 4262, p. 1.

⁶⁷ Priešingai, valdovo laišakai galėjo turėti ir juridinę galią, todėl juose data visada būdavo nurodoma ilguoju būdu: metai, mėnuo ir diena. Plačiau: A. Груша, 2017, с. 164–171.

⁶⁸ R. Ragauskienė, 2015, p. 175–176.

⁶⁹ R. Ragauskienė, A. Ragauskas, 2001, p. 73.

⁷⁰ A. Ryčkov, 2019, p. 10–11.

niškai surašyti laiškai galėjo sieti skirtingas konfesijas. Pavyzdžiui, katalikas kancleris ir Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila (†1521/1522) siuntė rusėniškai surašytus laiškus stačiatikiui valdovo raštininkui Jonui Sapiegai (†1546)⁷¹.

Intituliacijos formulė taip pat buvo sudėtinė. Joje laiško siuntėjas save įvardydavo tarnu (rusėn. *слуга, служба*) arba tarnybininku (rusėn. *служебник*), mažiausiu (rusėn. *наименный*) arba esančiu pono valioje (rusėn. *поволный*). Neatsiejama intituliacijos formulės dalis buvo labai žemas nusilenkimas adresatui (rusėn. *низко чолом бьет*). Šis simbolinis aktas yra būdingas išskirtinai rusėniškai korespondencijai⁷². Jis nebuvo tapęs vien bereikšme mandagybe, tačiau pabrėžė dviejų komunikuojančių šalių nelygiavertiškumą. Priešingai, dviejų lygiaverčių asmenų bendravime vyravo viso labo tik žemas nusilenkimas (rusėn. *чолом бьет*) – sietinas su galvos nulenkimu iki žemės, arba įprastas – palenkiant galvą arba nusilenkiant ligi juosmens (rusėn. *поклон*)⁷³.

Aukštesnio socialinio statuso asmenų laiškai turėjo aiškią kompoziciją⁷⁴. Kaip ir klasikinėje viduramžių *ars dictaminis* tradicijoje išanginėje laiško dalyje intituliacija visada buvo nurodoma galios pozicijoje – prieš adresatą⁷⁵. Pavyzdžiui, tokiais žodžiais į savo tarną kreipėsi Sofija Goštautienė: „*Nuo Sofijos, Alberto Martynaičio Goštauto [žmonos], Vilniaus vaivadienės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerienės, mūsų Kaidanovos vietininkui Baltazarui Vaitiekaičiui.*“⁷⁶ Saliutacijoje atsispindėjo įvairiausios su laiško siuntėju susijusios politinės ir socialinės realijos⁷⁷, o „sveikatos būklė“ buvo nusakoma tik formaliai, neatliepiant tikrosios jo savijautos. Net keliuose 1534 m. birželio–liepos mėnesiais siųstuose laiškuose karaliaus sekretorius Mikalojus Nipšicas pranešė savo patronui Prūsijos kunigaikščiui Albrechtui Hohencolernui apie Žygimantą Senąjį užklupusią ligą⁷⁸. Birželio pabaigoje sunegalavęs valdovas rezidavo Rūdninkuose. Anot Mikalojaus Nipšico, nors asmeninės audiencijos metu Žygimantas Senasis jau vaikščiojo po kambarį, rūmų gydytojai jam buvo liepę dar dvi savaites nesikelti iš lovos⁷⁹. Iš Rūdninkų birželio 24 d. siųstame Pšemyslo vyskupo ir karaliaus sekretoriaus Jono Chojensko laiške Varmės vyskupui Mauricijui Ferberui taip pat pranešama apie valdovo Žygimanto Senojo aplinkos nuogaštavimus dėl jį apėmusios ligos⁸⁰. Nepaisant to, birželio 20 d. paties valdovo laiške Jurgiui Radvilai randame tokią saliutaciją: „*Pranešame Tavo Mylistai, kad iš Dievo malonės <...> esame sveiki.*“⁸¹

⁷¹ A. Ryčkov, 2018, p. 113, 120–121.

⁷² D. Keršienė, 2017, p. 97.

⁷³ Frazieologizmas *бить чолом* pietų ir rytų slavų kraštuose paplinta XIII–XIV a. dėl Džučio ulso chanų kanceliarijos įtakos. Ankstyviausia šio frazieologizmo reikšmė – bet koks oficialus kreipimasis į valdžios struktūras. Tik nuo XV a. pabaigos jis ėmė įgauti pasisveikinimo reikšmę. A. Хорошкевич, 2001, с. 121–124; E. Блинова, 2007, с. 121–124; J. Siatkowski, 2012, s. 40–45.

⁷⁴ Žr. 3 priedą.

⁷⁵ Plačiau: P. Chaplais, 2003, p. 102–110; D. Keršienė, 2010 a, p. 47–48.

⁷⁶ *От Олбрахтовое Мартиновича Кгаитолтовое Зофеи, воеводиное виленское, канцлеревое Великого Кн(я)ства Литовского наместнику н(а)шому коидоновскому Балцару Воитеховичу.* А СПб ИИ РАН, к. 124, оп. 1, 111, с. 1. Plg. žr. vėlyvųjų viduramžių–ankstyvųjų naujųjų laikų Lietuvos valdovų laiškus: R. Čapaitytė, 1996, p. 63–74; D. Keršienė, 2012 a, p. 15.

⁷⁷ Žr. 1 priedą.

⁷⁸ AT, t. 16, cz. 1, nr 343, s. 631–635; nr 380, s. 689–691; nr 383, s. 695–700.

⁷⁹ Birželio 21 d. laiškas. Pats susitikimas vyko dieną anksčiau. AT, t. 16, cz. 1, nr 343, s. 632.

⁸⁰ Birželio 24 d. laiškas. AT, t. 16, cz. 1, nr 353, s. 647–648.

⁸¹ *Поведаем твоей милости, иж есмо <...> здорови.* М. Кром, 2002 b, № 26, с. 80.

Užbaigiamojame laiško dalyje buvo nurodoma laiško parašymo vieta ir data. Tik valdovo laiškam yra būdinga išplėstinė data, kai buvo nurodomi ne tik mėnuo ir diena, bet ir metai. Iki XVI a. antro dešimtmečio imtinai laiškuose data buvo nurodoma, remiantis indiktu, o tik antro–trečio dešimtmečių sandūroje išplinta mūsų eros metų datavimas (rusėn. *под лето Божего нарожения*).

Lygiaverčio statuso asmenų laišku formuliaras buvo daug laisvesnis, o XVI a. pirmojoje pusėje keitėsi, todėl sąlyginai galime išskirti net tris skirtingus tokių laišku tipus⁸². Pirmieji du tipai – archajiškesni, palyginti su trečiuoju, atliepantys viduramžišką *ars dictaminis* tradiciją⁸³. Esminis skirtumas, pagal kurį galima būtų skirti pirmąjį ir antrąjį tipus, – intuliacijos pozicija laiške. Laiško siuntėjas galėjo būti nurodytas įžanginėje⁸⁴ arba užbaigiamojame⁸⁵ laiško dalyje. Tiek vienu, tiek kitu atveju laiško siuntėjas buvo nurodomas tik po adresato. Trečiasis lygiaverčio statuso asmenų laišku tipas išplito XVI a. trečiame–ketvirtame dešimtmetyje⁸⁶. Jo formą turėjo veikti atitinkama lotyniška ir lenkiška korespondencija. Maždaug tuo pat metu Lietuvos kilmingieji tarpusavio komunikacijai ėmė naudoti ir lenkų kalbą bei atitinkamus laišku formuliarus⁸⁷. Trečio tipo rusėniškų laišku formuliaras nebuvo tiesioginė lotyniško ar lenkiško laišku kalkė. Kaip likusių dviejų tipų arba žemesnio statuso asmenų korespondencijoje čia siuntėjas, atiduodamas pagarbą adresatui, visada nulenkdamo galvą (rusėn. *поклон*), žemai nusi- lenkdavo (rusėn. *чолом бьет*), o išskirtiniais atvejais net labai žemai lenkdavosi (rusėn. *низко чолом бьет*)⁸⁸.

Saliutacijos klauzulė skyrėsi nuo tos, kuri buvo rašoma valdovo laiškuose. Tik išskirtiniu atveju, kai tarp komunikuojančių šalių buvo palaikomi itin glaudūs ir artimi ryšiai (arba norint užmegzti tokio pobūdžio ryšius), buvo užsimenama apie paties siuntėjo sveikatos būklę⁸⁹. Daug dažniau saliutacijos klauzulėje buvo rašoma apie tai, kaip siuntėjas džiaugiasi, kaskart išgirdęs ir pamatęs adresatą arba jo šeimos narius esant sveikus. Remiantis valdovo laišku saliutacijos analogija galima teigti, kad ši klauzulė teikia patikimos informacijos apie komunikuojančių vyrų, rečiau moterų gyvenimo ciklą. Laiškų

⁸² Žr. 4 priedą, I, II, III.

⁸³ Žr. 4 priedą, I, II.

⁸⁴ Pavyzdžiui, Mikalojaus Radvilos (†1521/1522) 1509 m. liepos 20 ir maždaug [1512–1513, 1515 m.] kovo 11 d. laišakai. A. Ryčkov, 2018, p. 113, 120–121.

⁸⁵ Pavyzdžiui, tokia laišku kompozicija pasižymėjo kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio korespondencija [apie 1509 m.] rugpjūčio 25 d. *B XX. Cz.*, Rkps. 2893, s. 191; [1513 arba 1515 m.] rugpjūčio 28 d. A. Ryčkov, 2018, p. 122–123; [1520 m.] vasario 9 d. AKS, t. 3, nr 204, s. 195–196; [apie 1520 m.] gruodžio 31 d. AKS, t. 3, nr 211, s. 203.

⁸⁶ Ankstyviausio žinomo šio tipo laišku negalime nurodyti, nes dar nesame datavę visų žinomų laišku. Tokio tipo laiškus yra rašę: Albertas Goštautas, būdamas kancleriu ir Vilniaus vaivada (1522–1539), Vilniaus vyskupas Paulius Alšėniškis (1536–1555). AGAD, *AR*, dzial XI, 17, s. 23–25, 30–34, 38–39, 42–43, 52–55. Būtent tokio tipo laiškus 1535 m. iš valdovo dvaro Jurgiui Radvilai siuntė jo informatoriai Ivanas Hornostajus, Vosylius Čizas ir Mykolas Sviniuskis. M. Кром, 2002 b, c. 152–154, 161–162, 164–168, 170–172.

⁸⁷ Pavyzdžiui, lenkiškai surašytus laiškus Jurgiui Radvilai XVI a. ketvirto dešimtmečio viduryje buvo siuntusi jo dukterė Barbora, taip pat kancleris ir Vilniaus vaivada Albertas Goštautas. *Listy polskie XVI wieku*, nr 39, s. 91–93; nr 41, s. 96; nr 43, s. 99–101.

⁸⁸ *Янь Юревич Глебовича твоеи м(и)л(о)сти н(и)з(ко) ч(о)л(ом) бьет*. [1529–1530]-08-20, Vitebsko vaivados Jono Hlebavičiaus laiškas Palenkės vaivada Jonui Sapiegai. А СПб ИИ РАН, к. 124, оп. 1, 20, с. 1v.

⁸⁹ *А сам есми на тот час з ласки много(о) Б(о)га жив до Божее воли*. Tokiais žodžiais [1515]-03-20 laiške savo svainį Joną Sapiegą pasveikino Jokūbas Kuncevičius. Ryčkov, 2018, Nr. 8, p. 124.

nevedusiems vyrams saliuacijose džiaugiamasi tik asmenine adresatų sveikata, taip pat jiems yra linkima gausios būsimos šeimos. Laiškuose vedusiems – džiaugiamasi ir jų žmonų, o jeigu turi – ir vaikų sveikata⁹⁰.

Po saliuacijos buvo pereinama prie laiško naracinės ir užbaigiamosios dalies. Kaip ir kitoje jau aptartoje korespondencijoje, užbaigiamojoje dalyje buvo nurodoma vieta ir laiško parašymo data, pastaroji – tik diena ir mėnuo.

Apibendrinimas

Aptartas laiškų grupavimas, remiantis formuliario analize, yra sąlyginis. Jis atskleidžia bendras XVI a. pirmosios pusės laiškų rašymo tendencijas, atsižvelgiant į laiško siuntėjo ir adresato tarpusavio galios pozicijas ir statusą. Voko, arba kitaip dar vadinamas dorsalinis, formuliaras nėra palankus šiam tarpusavio santykiui nustatyti. Viena vertus, voko formuliaras ne tiek reprezentavo patį siuntėją, kiek buvo skirtas adresatui ir tarpininkams, kurie turėdavo patvirtinti laiško autentiškumą, registruodavo siunčiamą ir gaunamą korespondenciją, perduodavo laiškus. Kita vertus, net ir prie laiško prisegto antspaudo formatas nėra patikimas rodiklis, pagal kurį būtų galima spręsti apie laiško siuntėjo galią ar statusą. Lietuvos kilmingieji, komunikuodami tarpusavyje, laiškus antspauduodavo signetais, o susirašinėdami su užsienio šalimis stengėsi naudoti didesnio formato antspaudus. Žygimanto Senojo laišakai Lietuvos kilmingiesiems buvo antspauduojami mažuoju antspaudu. Signetas laiškams antspauduoti būdavo naudojamas tik tada, kai sekretorius, saugojęs mažąjį antspaudą, buvo palikęs valdovo aplinką.

Esminė laiško siaurąja prasme klauzulė, leidžianti atskleisti siuntėjo ir adresato tarpusavio galią ir statusą, yra saliuacija. Tik lygiaverčiai „partneriai“ pranešdavo apie savo sveikatą arba teikdavosi paklausti apie ją pašnekovo. Bendraujant nelygiaverčiams, aukštesnio statuso asmuo apie sveikatą užsimindavo arba apie adresato sveikatos būklę teiraudavosi tik tada, kai norėdavo pademonstruoti išskirtinį savo palankumą. Be abejo, tikrovė, kurią bandome pažinti, yra kur kas sudėtingesnė. Net ir lygiaverčių asmenų komunikacijoje galima aptikti laiškų, kurių formuliaras skyrėsi nuo įprastinio. Valdovas taip pat galėjo išsiųsti laiškų, kuriuose „pamiršdavo“ užsiminti apie savo sveikatą. To meto visuomenė suprato ir priėmė tokius nukrypimus nuo normos, laikydama juos palankumo, draugystės, nepagarbaus bendravimo ar rūstybės demonstravimu.

⁹⁰ Taip pat paminėtinas Jono Sapiegos atvejis. Maždaug [1507 m.]–[1515 m.] jam rašytų laiškų saliuacijose siuntėjai džiaugiasi tik jo paties sveikatos būkle. Ryčkov, 2018, Nr. 8, p. 110–125. Tai nekeista, nes, anot Marijos Michalewiczowos, Jonas Sapiega vedė Oną Sanguškaitę maždaug 1520 m. M. Michalewiczowa, 1993, s. 618; [1529–1530]-08-20, Vitebsko vaivados Jono Hlebavičiaus laiško saliuacijoje Jonui Sapiegai teiraujamas ne tik apie jo, bet ir apie jo sutuoktinės bei vaikų sveikatą: *Здорове, щастье, и розмножене, всего доброго твоее м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(и)на и брата моего милого, и твоее м(и)л(о)сти панеи, и в(а)шои м(и)л(о)сти Б(о)гомь данныхъ детокъ, рад бых слышал и видел на кождыи час.* А СПб ИИ РАН, к. 124, оп. 1, 20, с. 1v.

1 priedas**Žygimanto Senojo laiškų, komunikuojant su Jurgiu Radvila, saliuacijų klauzulės kaita**

Data ir vieta	Saliuacija	Gyvenimo ciklas ir politiniai įvykiai
1511-10-10, Lukovas	Поведаем твои м(и)л(о)сти, иж з ласки милого Б(о)га на тот чась всмо доб[ром з]дрови ¹ .	
		1512–1515 m. santuoka su Barbora Zapolija. 1513 m. susilaukė dukters Jadvygos, o 1515 m. Onos.
1513-03-22, Poznanė	Поведаемъ твои м(и)л(о)сти о нашем здорови и нашов королевов vv м(и)л(о)сти, иж з ласки милого Б(о)га на тот час всмо в добром здорови до вго с(вя)тов м(и)л(о)сти воли ² .	
		1518 m. veda Boną Sforcą (1519–1523 m. susilaukė Izabelės, Sofijos, Žygimanto ir Onos, o 1526 ir 1527 m. Kotrynos ir Alberto).
1523-04-20, Krokuva	Поведаем твои м(и)л(о)сти, иж всмо з ласки Божее поспол с королевою н(а)шою ее м(и)л(о)стью, с королевичом, и с королевнами на тот час в добром здорови, до его с(вя)тов м(и)л(о)сти воли ³ .	
		1529–1530 m. sūnus Žygimantas Augustas buvo pakeltas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu ir pateptas Lenkijos karaliumi.
1530-03-05, Krokuva	Поведаем твои м(и)л(о)сти, иж есмо з ласки Бож(е)и поспол с королевою н(а)шою еv м(и)л(о)стю и из сыном н(а)шим королем и великим кн(я)зем Жикгимонтом его м(и)л(о)стю Августом и с королевнами в добром здорови ⁴ .	
1534-06-20, Rūdninkai	Поведаем твои милости, иж есмо з ласки Божее поспол с королевою нашою ее милостью, и с сыном нашим, молодым королем и великим князем Жикгимонтом, и с королевною их милостью здорови ⁵ .	Valdovas į Lietuvą atvyko su karaliene Bona, Žygimantu Augustu ir tik viena dukterimi – Izabele ⁶ .

¹ PANK, Rkps 1535, s. 51.² *B XX. Cz.*, Rkps. 2893, s. 171v; Žygimanto ir Barbaros duktė Jadvyga gimė kovo 15 d., tačiau apie ją laiško saliuacijoje nėra užsiminta. U. Borkowska, 2011, s. 534.³ PANK, Rkps 1535, s. 56.⁴ *B XX. Cz.*, Rkps. 2893, s. 181.⁵ М. Кром, 2002 б, № 26, с. 80.⁶ АТ, т. 16, cz. 1, nr 343, s. 635.

2 priedas

Žemesnio statuso asmens laiško formuliaras:

- A) įžanginė dalis (kreipinys, inskripcija arba inskripcija ir kreipinys);
- B) naracija (lot. *narratio*);
- C) užbaigiamoji dalis (sudaryta iš informacijos perdavimo arba pasidavimo į globą, vietos, datos ir intituliacijos).

3 priedas

Aukštesnio statuso asmens laiško formuliaras:

- A) įžanginė dalis (intituliacija, inskripcija ir salitacija*);
- B) naracija (lot. *narratio*);
- C) užbaigiamoji dalis (vieta ir data).

* Ypač valdovo korespondencijoje.

4 priedas

Lygiaverčio statuso asmens laiško formuliaras:

I

- A) įžanginė dalis (inskripcija, intituliacija ir salitacija);
- B) naracija (lot. *narratio*);
- C) užbaigiamoji dalis (vieta ir data).

II

- A) įžanginė dalis (inskripcija ir salitacija);
- B) naracija (lot. *narratio*);
- C) užbaigiamoji dalis (vieta, data ir intituliacija).

III

- A) įžanginė dalis (kreipinys ir salitacija);
- B) naracija (lot. *narratio*);
- C) užbaigiamoji dalis (vieta, data ir intituliacija).

Bibliografija

- AKS, t. 3 – *Archiwum książył Sanguszków w Sławucie (1432–1534)*, t. 3, wydane przez B. Gorczyka, Lwów: z drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890.
- Amtower L., 2000 – Laurel Amtower, *Engaging Words: The Culture of Reading in the Later Middle Ages*, New York: Palgrave, 2000.
- AT, t. 16, cz. 1 – *Acta Tomiciana*, t. 16, cz. 1, ed. V. Pociecha, Posnaniae: Bibliothecae Kornicensis, 1960.
- Bardach J., 1970 – Juliusz Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego, XIV–XVII w.*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- Borkowska U., 2011 – Urszula Borkowska, *Dynastia Jagiellonów w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011.

- Chaplais P., 2003 – Pierre Chaplais, *English Diplomatic Practice in the Middle Ages*, London, New York: Hambledon and London, 2003. <https://doi.org/10.1086/ahr/109.2.591>.
- Coleman J., 2005 – Joyce Coleman, *Public Reading and the Reading Public in Late Medieval England and France*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Constable G., 1976 – Giles Constable, *Letters and Letter-Collections*, Turnhout: Brepols, 1976.
- Čapaitė R., 1996 – Rūta Čapaitė, „Vytauto laišakai kaip Viduramžių epistolinio žanro pavyzdys“, in: *Metrašėčiai ir kunigaikščių laišakai*, atsakingas red. M. Vaicekuskas, Vilnius: Pradai, 1996, p. 47–95.
- Čapaitė R., 2001 – Rūta Čapaitė, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kasdienybė pagal jo ir jo amžininkų korespondenciją“, in: *Alytaus miesto istorijos fragmentai*, sud. A. Jakunskienė, Alytus: Alytaus sp., 2001, p. 18–27.
- Čapaitė R., 2014 – Rūta Čapaitė, „Sveikatos tema Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto ir jo amžininkų laišukuose“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 38, 2014, p. 191–252.
- Daybell J., 2012 – James Daybell, *The Material Letter in Early Modern England. Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing, 1512–1635*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. <https://doi.org/10.1017/jbr.2014.13>.
- Duby G., 1993 – Georges Duby, „Private Power, Public Power“, in: *A History of Private Life. II: Revelations of the Medieval World*, General Editors Ph. Ariès, G. Duby, translator. A. Goldhammer, Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1993, p. 3–31.
- Franklin S., 2002 – Simon Franklin, *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Jasas R., 2000 – Rimantas Jasas, „Lietuvos kanclerio Alberto Goštauto memorialas karalienei Bonai (1525)“, in: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, sudarė A. Samulionis, R. Jurgelėnaitė, D. Kuolys, Vilnius: Pradai, 2000, p. 25–54.
- Keršienė D., 2007 – Dovilė Keršienė, „Cicerono laišakai ir Renesanso humanistinės epistolografijos tradicija“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 24, 2007, p. 63–99.
- Keršienė D., 2008 – Dovilė Keršienė, „Saliamono Risinskio laiškų rinkinys: *Theatrum vitae humanae*“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 26, 2008, p. 81–120.
- Keršienė D., 2010 a – Dovilė Keršienė, „Viduramžių epistolografijos tradicija Europoje: *ars dictaminis* genezė, raida, turinys“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 30, 2011, p. 17–57.
- Keršienė D., 2010 b – Dovilė Keršienė, *Epistolografija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI a.: nuo ars dictaminis iki literatūrinio laiško* [disertacija, 2010 m. apginta Vilniaus universiteto ir Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto doktorantūroje].
- Keršienė D., 2012 a – Dovilė Keršienė, „XIV–XVI a. LDK valdovo laiškas: tradicija ir modernėjimo procesai“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 33, 2012, p. 15–52.
- Keršienė D., 2012 b – Dovilė Keršienė, „*Theatrum politicum*: trys Pranciškaus Akviničio laišakai“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 34, 2012, p. 59–119.
- Keršienė D., 2014 – Dovilė Keršienė, „*Illustrissima princeps, serenissima regina et domina clementissima*: LDK valdovių, didikių epistolika (XIV a. pab. – XV a. pirmoji pusė)“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 38, 2014, p. 149–190.
- Keršienė D., 2017 – Dovilė Keršienė, „*Ultima serva*: Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Elenos Aleksandrienės epistolika“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 43, 2017, p. 73–117.
- Klovas M., 2017 – Mindaugas Klovas, *Privačių dokumentų atsiradimas ir raida Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje (1529 m.)* [disertacija, 2017 m. apginta Vilniaus universiteto ir Lietuvos istorijos instituto doktorantūroje].
- Lanham C. D., 2004 – Carol Dana Lanham, *Salutatio Formulas in Latin Letters to 1200: Syntax, Style, and Theory*, Eugene (Oregon): Wipf and Stock, 2004 (originally published 1975).
- Lanham C. D., 2011 – Carol Dana Lanham, „*Salutatio*“, in: *Encyclopedia of Rhetoric and Composition Communication from Ancient Times to the Information Age*, ed. by Th. Enos, New York, London: Routledge, 2011 (first published) 1996, p. 652.
- Laucevičius E., 1967 – Edmundas Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.*, Vilnius: Mintis, 1967.
- Listy polskie XVI wieku – Listy polskie XVI wieku*, t. 1, pod redakcją K. Rymuta, Kraków: PAU, 1998.
- LKD, 2009 – *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, Vytautas Ališauskas, Tomasz Jaszczolt, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Vilnius: Aidai, 2009.
- LM 2 TBK – *Русская историческая библиотека*, т. 20, *Литовская Метрика, книги судных дел*, Санкт-петербург: Императорская Археографическая комиссия, 1903, с. 521–1200.
- LM 8 TBK – *Lietuvos Metrika (1533–1535), 8-oji Teismų bylų knyga*, parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.

- Łopatecki, K., 2018 – Karol Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, wyd. II, Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2018.
- Michalewiczowa M., 1993 – Maria Michalewiczowa, „Sapieha (Sopieha, Sopieycz, Sopiha) Iwan“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993, s. 618–621.
- Minikowska T., 1991 – Teresa Minikowska, „Łaska w aspekcie językoznawczym“, in: *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska*, zesz. 34, 1991, s. 47–73.
- Ochmański J., 1976 – Jerzy Ochmański, „Michalon Litwin i jego traktat o zwyczajach Tatarów, Litwinów i Moskwinów z połowy XVI w.“, in: *Kwartalnik Historyczny*, t. 83, nr 4, 1976, s. 765–783.
- Pociecha W., 1958 – Władysław Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557): czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 3, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.
- Ragauskienė R., Ragauskas A., 2001 – Raimonda Ragauskienė, Aivas Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laiškai Žygimantui Augustui ir kitiems*, Vilnius: Vaga, 2001.
- Ragauskienė R., 2009 – Raimonda Ragauskienė, „Rusėniška XV a. pab. – XVI a. pr. LDK moterų: valdovių ir didikų korespondencija“, in: *Istorija*, 2009, t. 76, p. 18–29.
- Ragauskienė R., 2011 – Raimonda Ragauskienė, „Tloki pieczętnie szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. (na podstawie Metryki Litewskiej). Materiały do archeologii prawa“, in: *Сфрагістичний щорічник*, вып. 1, 2011, s. 338–358.
- Ragauskienė R., 2015 – Raimonda Ragauskienė, *Dingė istorijoje. XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos privatūs archyvai*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.
- Railaitė-Bardė A., 2013 – Agnė Railaitė-Bardė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kilmingųjų genealoginė savimone ir jos atspindžiai heraldikoje XVI–XVIII a.* [disertacija, 2013 m. apginta Vilniaus universiteto doktorantūroje].
- Richardson M., 2011 – Malcolm Richardson, *Middle-Class Writing in Late Medieval London*, London: Pickering & Chatto, 2011.
- Rimša, E., 1988 – Edmundas Rimša, „Nežinomi Aleksandro ir Žygimanto Senojo signetiniai antspaudai“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1988*, 1989, p. 109–116.
- Rimša, E., 2007 – Edmundas Rimša, „Aleksandro antspaudai – naujas etapas valstybės sfragistikoje“, in: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, sud. D. Steponavičienė, Vilnius: Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija, 2007, p. 152–165.
- Ryčkov A., 2018 – Andrej Ryčkov, „Ни на кого надеи не маю, толко на милосердного Бога да на вашу милость“. Lietuvos kilmingųjų laiškai, adresuoti valdovo raštininkui Jonui Bogdanaičiui Sapiegai, [1507]–[1515] m.“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2018, t. 42, p. 105–128. <https://doi.org/10.15388/LIS.2018.42.12391>.
- Ryčkov A., 2019 – Andrej Ryčkov, „Valdovo raštininko Jono Bogdanaičio Sapiegos (†1546) galios telkimas XVI a. pradžioje“, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 2019/1*, 2019, p. 5–31.
- Rowell S. C., 2003 – *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans*, parengė S. C. Rowell, Vilnius: Vaga, 2003.
- Siatkowski J., 2012 – Janusz Siatkowski, *Słowińskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa: [Uniwersytet Warszawski], 2012.
- Sangha L., 2016 – Laura Sangha, „Personal documents“, in: *Understanding Early Modern Primary Sources*, ed. L. Sangha, J. Willis, London, New York: Routledge, 2016, p. 107–128.
- Spacks P. M., 2005 – Patricia Meyer Spacks, „Personal letters“, in: *The Cambridge History of English Literature, 1660–1780*, ed. J. Richetti, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p. 623–648. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521781442.026>.
- Svetikas E., 1998 – Eugenijus Svetikas, „Kauliniai stiliai – vėlyvųjų viduramžių ir naujųjų amžių rašikliai Lietuvoje“, in: *Lituanistica*, 1998, Nr. 3 (35), p. 21–42.
- Svetikas E., 1999 – Eugenijus Svetikas, „Lietuvoje aptikti vaškuotų lentelių pėdsakai“, in: *Lituanistica*, 1999, Nr. 3 (39), p. 45–77.
- Szybkowski S., 2013 – Sobiesław Szybkowski, „Uwagi o pieczęciach Aleksandra Jagiellończyka“, in: *Studia Źródłoznawcze = Commentationes*, 51, 2013, s. 33–42.
- Szymaniak W., 1992 – Wiktor Szymaniak, *Organizacja dyplomacji Prus Książęcych na dworze Zygmunta Starego 1525–1548*, Bydgoszcz: WSP, 1992.

- Szymaniak W., 1993 – Wiktor Szymaniak, *Rola dworu polskiego w polityce zagranicznej Prus księżęcych. Studium z dziejów dyplomacji Prus Księżęcych w Polsce w latach 1525–1548*, Bydgoszcz: WSP, 1993.
- Ullmann W., 2010 (1961) – Walter Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, New York: Routledge, 2010 (first published 1961). <https://doi.org/10.4324/9780203855683>.
- Valentino Saurmano laiškai, 2009 – *Valentino Saurmano laiškai imperatoriui Ferdinandui I iš Žygimanto Augusto Vilniaus dvaro (1561–1562 m.)*, sud. ir pareng. D. Antanavičius, V. Gerulaitienė, J. Kiaupienė, Vilnius: Lietuvos pilys, 2009.
- Блинова Е., 2007 – Елена Блинова, „Бить челом“, in: *Русская речь*, 2007/3, с. 121–124.
- Груша А., 2006 – Александр Груша, *Канцелярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск: Беларуская навука, 2006.
- Груша А., 2015 – Александр Груша, *Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Минск: Беларуская навука, 2015.
- Груша А., 2017 – Александр Груша, „Зачем документы «зшивали»? Об одной внешней форме документов в Великом Княжестве Литовском в конце XIV – первой половине XVI в.“, in: *Гістарычна-археалагічны зборнік*, вып. 32, 2017, с. 164–175.
- Зуева О., 2011 – Ольга Зуева, „Язык письменников XV–XVI веков в системе старорусского письменного языка“, in: *Русский язык: система и функционирование (к 90-летию БГУ и 85-летию профессора П. П. Шубы): сб. материалов V Междунар. науч. конф., 11–12 окт. 2011 г.*, редкол.: И. С. Ровдо (отв. ред.) [и др.], Минск: Изд. центр БГУ, 2011, с. 80–83.
- Кром М., 2002 а – Михаил Кром, „«Горький полоняник челом бьет...»: Беды и заботы служилого человека в литовском плену“, in: *Родина*, 2002, № 7, с. 34–35.
- Кром М., 2002 б – *Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в.*, сост. М. Кром, Москва–Варшава: Древлехранилище, 2002.
- Кром М., 2008 – Михаил Кром, *Стародубская война, 1534–1537: из истории русско-литовских отношений*, Москва: Рубежи XXI, 2008.
- Столярова Л., Каштанов С., 2010 – Любовь Столярова, Сергей Каштанов, *Книга в древней Руси (XI–XVI вв.)*, Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2010.
- Хорошкевич А., 2001 – Анна Хорошкевич, *Русь и Крым: от союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI вв.*, Москва: Эдиториал УРСС, 2001.
- [Янин В.], 2003 – Валентин Янин, „Предисловие“, in: *Берестяные грамоты: 50 лет открытия и изучения*, Москва: Индрик, 2003, с. 11–14.